

TEONIMIK MUROJAAT BIRLIKLAR

Raximova Norjongul Mahsud qizi

UrDU magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Yaratganga qaratiluvchi murojaat birliklarining leksik-semantik jihatlarini yuzasidan fikrlar o‘rin olgan. Shuningdek, Yaratganga qaratilgan murojaat birliklarini ishoraviy birliklar, presuppozitsion birliklar va Alloh sifatleri orqali ifodalanuvchi murojaat birliklarga ajratilgan holda mulohaza yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *teonim, murojaat birlik, presuppozitsion birlik, ishoraviy birlik, Alloh sifatleri...*

ANNOTATION

This article contains thoughts on the lexical-semantic aspects of units of reference to God. Also, the units of reference to God are considered by dividing them into indicative units, presuppositional units, and units of reference expressed through the attributes of God.

Keywords: *theonym, referential unit, presuppositional unit, indicative unit, attributes of God*

O‘zbek tilshunosligida teonimlar o‘z tadqiqini kutib turgan birliklar hisoblanadi.

Tilimizdagi teonimlarni to‘plash, guruhlarga tasniflash, tarixiy-lisoniy xususiyatlarini o‘rganish bugungi o‘zbek tilshunosligining yechimini kutayotgan tadqiqotlaridan biridir. Biz ushbu maqolamizda teonimlarning kommunikatsiya jarayonida murojaat birliklari sifatida qo‘llanilishiga, Yaratganga qaratilgan murojaat birliklarining leksik-semantik jihatlariga e‘tibor qaratdik.

Murojaat birligi birikmasi semantik tarkibida “*undash, da‘vat qilish, buyurush*” kabi semalar bilan bir qatorda “*e‘tiborni jalb qilish, murojaat qilish, birovga qarata aytilgan gap, chaqiriq*”, so‘zlovchining tinglovchiga bo‘lgan munosabati kabi turli konnotativ ma‘nolarni ifodalaydi¹. Murojaat birliklaridan nutqda tinglovchi e‘tiborini tortish, xitob qilish, undash kabi maqsadlarda foydalaniladi. Bunday birliklarda so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasida yaqinlik, hurmat, ishonch; hurmatsizlik, ishonchsizlik kabi kommunikativ munosabatlar ham ifodalangan bo‘ladi.

---

¹ Ahmedova N. O‘zbek tilida murojaat birliklarining semantiv-konnotativ tadqiqi. Filol. fanlari nomzodi ... diss. – Toshkent, 2008. – B.66.

O‘zbek xalqi nutqda yagona Yaratuvchiga nisbatan murojaat birliklari sifatida *O‘zing, Sen, Iloh, Alloh, Alloh Azza va jalla, Alloh taolo, Tangri, Tangri taolo, Taboraka va taolo, Haq, Haq taolo, Haq rasul, Xoliq, Razzoq, Robbi, Rabbano, Parvardigor, Parvardigori olam, Xudo, Xudoyo xudovando, Rahim, Rahmon, Jabbor, Qodir, G‘affor, G‘ufron, Ug‘on, Karim, Buzurg, Yaratgan, Olamlar egasi, Yaratgan egam, Sattor egam, Rahmon egam, Mavlom, Subhon Azim, Subhon Alloh, Subhon Izim* singari lug‘aviy birliklar, ya’ni teonimlardan foydalanadi. Bunday birliklarni struktur jihatdan sodda so‘z shaklida va birikma shaklidagi murojaat birliklariga ajratish mumkin. U, Tangri, Alloh, Xudo leksemalari tuzilishi jihatidan sodda birliklarga kirsam, birikma holatida qo‘llaniluvchi Yaratgan egam, Parvardigori olam, Subhon Alloh leksemalari murakkab murojaat birliklar hisoblanadi. Murakkab holda qo‘llaniluvchi murojaat birliklarida ko‘pincha sifatlar semani bo‘rttirish, muqaddaslashtirish darajasini oshirish uchun ishlatiladi: pok Tangri, oliy Tangri, ulug‘ Tangri.

Yaratuvchiga nisbatan murojaatni ifodalashda qo‘llaniladigan lug‘aviy birliklarni quyidagicha tasniflashimiz mumkin:

1. Ishoraviy birliklar orqali ifodalanuvchi teonim murojaat birliklar;

Bunda ishoraviy birliklar: o‘zi, sen olmoshlari Alloh lug‘aviy birligiga sinonim birlik sifatida ishlatiladi:

Hama shohlar shahanshoi Sen,

Ki, zohiru botinni ogohi Sen

yoki

Bu qulg‘a na huru na g‘ilmon kerak,

O‘zung muddao, O‘zung muddao (Majzub Namangoniy)

Ushbu misralarda ko‘ribg‘turganimizdek, shoir Alloh leksemasi o‘rnida O‘zi, Sen ishoraviy birliklarini qo‘llagan. Matn mazmunidan kelib chiqadigan bo‘lsak, ushbu ishoraviy birliklar orqali Yaratganga murojaat qilinayotganini anglaymiz.

2. Presuppozitsion birliklar orqali ifodalanuvchi teonim murojaat birliklar;

Presuppozitsiya fransuzcha “presupposer” fe’lidan olingan bo‘lib, “mo‘ljallamoq”, “taxmin qilmoq” degan ma’nolarni anglatib, pragmatik belgini mantiqiy, falsafiy va lisoniy tahlil qilishni ko‘zda tutadi¹. Presuppozitsiyada kommunikantlarga oldindan ma’lum bo‘lgan axborotlarga tayaniladi.

Presuppozitsiya shunday qilib, talab qilinayotgan lisoniy faoliyat ijrosidan oldin sodir bo‘ladigan, nazarda tutilgan implitsit axborotdir². Masalan, quyidagi misralarda

¹Ko‘chiboyev A. Matn pragmalingsvistikasi. – Samarqand, 2015. – B.83.

²Ko‘rsatilgan asar. – B.84.

muallif Allohga murojaatni amalga oshirish uchun hammaga ma'lum bo'lgan axborotni qo'llash orqali murojaat qiladi. Ya'ni, Allohga xos bo'lgan *toat, qudrat, dargoh, ostona, jon olmoq* leksemalaridan biz yagona Yaratuvchiga murojaat qilinayotganini sezishimiz mumkin.

Jonini ol, nuri iymoni bilan, (Majzub Namangoniy)

Ushbu misrada Allohga xos bo'lgan *jon olish* sifatini qo'llash orqali murojaat amalga oshirilgan. "Asmoul husno" kitobida Yaratganning *al-Mumit* ismi "o'limni yaratuvchi, xohlagan bandasi jonini xohlagan vaqtida oluvchi" deb izohlangan.

*Kelur qudratingdin bahoru xazon,
Saning san'atindin gulu guliston.*

yoki

*Zihi qudratingg'a guvohlik berur,
Musattah zaminu muallaq samo,* (Majzub Namangoniy)

Keltirilgan misralarda ham murojaatning presuppozitsion birliklar orqali ifodalanayotganini ko'rish mumkin. Bunda adresat Allohga ishonch, e'tiqodni ifodalashda *qudrat* leksemasini qo'llaganiga guvoh bo'lamiz.

*Qulluq ichra odat qilay qilsang qabul,
Yo'qluq ichra ado bo'lsam misli rasul,
Bu olamda hech kim yo'qtur mandek malul,
G'arib bo'lub ostonangda o'lmayinmu? (Ahmad Yassaviy)*

Ushbu namunalarda ham Yaratganga murojaat qilishda hammaga ma'lum bo'lgan axborot orqali murojaat amalga oshirilgan. Matnda keltirilgan *qulluq, qabul qilsang, ostonang* presuppozitsion birliklarining qo'llanilgani *Allohim* undalmasining mavjudligini ko'rsatib turibdi.

3. Alloh sifatleri orqali ifodalanuvchi teonim murojaat birliklar;

Murojaatning bu shaklida Allohning sifatleri undalma vazifasida keladi. Ma'lumki, islom dinida Allohga xos sifatlar 99 ta deb ko'rsatiladi. Biroq ularning hammasi ham murojaat birliklari sifatida qo'llanilmaydi. Quyidagi misollarda eng faol qo'llaniluvchi teonimik murojaat birliklarni keltirib o'tamiz:

*Sandin ato, Karimsan, qilsa xatoni badkish,
San-san Xudoyi barhaq, bizdin kerak parastish.*

Karim (al-Karim) – Allohning ismi sifatidan biri bo‘lib, karamli, sahovatli, shavqatli, kechirimli demakdir¹.

Sonsiz salom-salovat, et Haq taolo, nozil (M. Namangoniy)

Ushbu misrada ham adresat Allohga xos bo‘lgan sifat orqali Yaratganga murojaat qiladi. **Haq (al Haq)** – mavjudligi haqiqatan tasdiqlangan, Haq, Haqni yuzaga chiqaruvchi Zot².

So‘zlovchi o‘z suhbatdoshiga murojaat qilib, uni turlicha ataydi va unga nisbatan o‘zining munosabatini bildiradi. Natijada so‘zlovchining nutqi qaratilgan bir obyekt har xil nomlanadi. Bunday vaqtda undalma bir obyektning bir necha xususiyatlarini ifodalovchi so‘zlardan iborat bo‘ladi³.

Xoliq, yo Avvalo, yo Oxiro,

Nafsi shayton jonima bo‘ldi balo. (M. Namangoniy)

Ushbu misralarda Allohning uchta sifati murojaat birligi bo‘lib kelgan. Ya’ni, **al-Xoliq** – avval yo‘q bo‘lgan narsalarni Yaratuvchi, har bir narsani aniq o‘lchov bilan hal qiluvchi⁴, **al-Avval** – boshlanishining avvali yo‘q, barcha narsadan avval bo‘lgan Zot⁵, **al-Oxir** – mahluqotlar o‘lib ketgandan so‘ng ham boqiy qoluvchi, hech qachon o‘lmaydigan, mavjudligining ohiri yo‘q Zot⁶.

Boqiy, jovid jahondor erur,

Bor edi, bordurur, bor erur. (M. Namangoniy)

Al-Boqiy ham Alloh sifatlaridan biri bo‘lib mumtoz adabiyot namunalarida murojaat birligi sifatida keladi. **Al-Boqiy** – doim boqiy turuvchi, foniylilik sifatidan holi⁷.

Borurumda uyqug‘a, yo Ahad,

Desam uyg‘onib dog‘i yo Somad,

¹ Omonturdiyev J. Ma’rifiy-irfoniy iztilohlar izohli lug‘ati. – Toshkent, 2014. – B.63.

² Ziyovuddin R. Go‘zal ismlar ma’nosi. – Toshkent, 2019. – B.11.

³ Sayfullayev A. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida undalma. – Toshkent, 2019. – B.54.

⁴ Ziyovuddin R. Go‘zal ismlar ma’nosi. – Toshkent, 2019. – B.7.

⁵ O‘sha asar, bet-13

⁶ O‘sha asar, bet-14

⁷ O‘sha asar, bet-17

As-Somad – “mutloq hokim”, “doim barhayot turuvchi”, “hech kimga hojati tushmaydigan, aksincha mahluqotlari hojatini ravo qiluvchi Zot¹.

Qahr aylama man osiyga Izim Jabbor,

yoki

Sattor egam, yo 'l ko 'rsatgin gumrohingga,

Rahmon egam, aro yo 'lda qoldim mano. (A.Yassaviy)

Yuqorida keltirilgan misollarda Allohning **al-Jabbor** – mahluqotlari ustidan mutloq G'olib, ularga o'zi xohlagan amr-qaytariqlarni joriy qiluvchi; **ar-Rahmon** – o'ta Mehribon, karamli, barcha mahluqotlarga, jumladan, kofirga ham, mo'minga ham rizq beruvchi Zot; **Sattor** – himoya qiluvchi, qo'riqlovchi; to'sib bekitib turuvchi; gunohlarni kechiruvchi, afv etuvchi; Allohning sifatiy ismlari murojaat birliklarining shakllaridir.

Hodiy o'zung, sansiz hech kim yo 'lg'a solmas,

Gunohimdin yig'lab sanga keldim mano. (A.Yassaviy)

Al-Hodiy – xohlagan bandasini to'g'ri yo'lga yo'llovchi, hidoyatga boshlovchi.

Ikki olam bandangdurman, G'afforimsan,

(A.Yassaviy)

Al-G'affor – kechiruvchi, shavqat etuvchi, Xudoning sifatiy ismlaridan.

Alloh, Alloh, subhanalloh, qayon ketay?

Alloh – O'z sifatida, zotida yagona, ibodat qilish uchun eng munosib, undan boshqa iloh yo'q Zot. Ushbu misrada Alloh undalmasi takror qo'llanilib, kutilmagan voqelikning yuz berishi, yoki eshitalishi bilan bog'liq aytiladi; taajjub, hayrat, hayajon ifodalaydi².

Bundan tashqari Rab, Tangri, Iloh, Xudo, Parvardigor, Taolloh, Ug'on, Izim kabi Yaratganga nisbatan qo'llaniluvchi leksemalar ham murojaat birliklari sifatida qo'llaniladi.

¹O'sha asar, bet-13

²Omonturdiyev J. Ma'rifiy-irfoniy iztilohlar izohli lug'ati. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2014. –B.12

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, murojaat birliklari nafaqat shaxslarga, tabiat hodisalariga, jonli jonsiz predmetlarga balki, Yaratuvchiga qaratilgan murojaat birliklariga ajratilishi yuqoridagi tahlillardan ma'lum bo'ladi. Allohga murojaatni ifodalashda Alloh sifatlaridan eng faol qo'llanadiganlari Boqiy, Vohid, Qahhor, Xoliq, G'affor, Hodiy, Rahim, Rahmon, Jabbor, Sattor, Somad, Avval, Ohir, Karim, Haq kabi ism sifatlardir.

Murojaatda Allohga Sen, O'zing ishoraviy birliklarini qo'llash Yaratganga yaqinlikni oydinlashtirsa, presuppozitsion birliklar orqali murojaatda hammaga ma'lum axborotni berish orqali diqqatni jalb qilishga harakatni sezishimiz mumkin. Undalma vazifasida Alloh sifatlarining qo'llanilishi muallifning hayotiy tajribasi, dunyoqarashini aks ettiribgina qolmay, Yaratuvchi leksemasiga teng keluvchi birliklarning son jihatdan ko'p ekanligini isbotlaydi. Bu esa, o'z navbatida onomastika sohasida kelajakda qilinishi kerak bo'lgan tadqiqotlar ko'pligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ahmedova N. *O'zbek tilida murojaat birliklarining semantiv-konnotativ tadqiqi. Filol. fanlari nomzodi ... diss. – Toshkent, 2008.*
2. Ahmad Yassaviy. *Devoni hikmat (Yangi topilgan namunlar). – Toshkent, 2004.*
3. Fuzuliy & Mashrab. *Axtarib keldim seni. – Toshkent: O'zbekiston, 2013.*
4. Ko'chiboyev A. *Matn pragmalingsistikasi. – Samarqand, 2015.*
5. Majzub N. *Oshiq manam. – Toshkent: Hilol nashr, 2020.*
6. Omonturdiyev J. *Ma'rifiy-irfoniy iztilohlar izohli lug'ati. – Toshkent, 2014.*
7. Sayfullayev A. *Hozirgi o'zbek adabiy tilida undalma. – Toshkent, 2019.*
8. Ziyovuddin R. *Go'zal ismlar ma'nosi. – Toshkent, 2019.*